

Kortárs templomépítészet

A liturgikus építészet alapelvei két egyháztörténeti korszak határán

KATONA VILMOS

„Ennek a világnak, amelyben élünk, szüksége van a szépségre, hogy ne zuhanjon kétségbeesésbe. A szépség az igazsághoz hasonlóan örömmel tölti el az emberek szívét, s ez az értékes gyümölcs ellenáll az idők romlásának. Egyesíti a nemzedékeket és megteremti közöttük a csodálat kommunikációját. Ez a kegyelem a ti kezeiteknek is köszönhető (...) Emlékezzetek arra, hogy a világ szépségének őrzői vagytok.”

VI. Pál a II. Vatikáni Zsinat lezárását követő beszédének keretében szólt e szavakkal a művészekhez.¹ Az 1965. december 8-án elhangzottak XVI. Benedek pápa 45 évvel később tartott beszédében ismét visszhangoztak a Sixtus-kápolnában. A pápa ekkor erősítette meg, hogy az egyház csakis a liturgikus szemléletű szépművészetet tekinti sajátjának.² Bár az elmúlt évtizedek építésze jelentős változáson ment keresztül, a szépség olyan kritérium, amely alapján vallási keretek között ma is különbséget tehetünk ars grata és non grata között. De kell-e definiálni a szépség tértől és időtől független fogalmát, s ha igen, hogyan teszi ezt a katolikus egyház?

Szépség alatt elsősorban nem fizikai, hanem lelki stimulust, az ember istenarcúságának mértékét érti az egyház, a szépérzékét pedig olyan képességnek tartja, melynek feladata, hogy másoktól megkülönböztesse az emberi lélekhez hasonló arányos és nemes dolgokat.³ A megkülönböztetés képességét sajátos módon épp a liturgia fejlesztette ki az egyházban, az a rendszeres gyakorlat, ahogy a keresztények egy közösségben összegyűlve Istenhez imádkoznak. A Sacramentum Caritatis szerint a liturgia az a földi esemény, amelyben a keresztény hit misztériuma (a húsvét titka) a világ számára láthatóvá, az oltáriszentségben pedig kézzelfoghatóvá vált. Ebben a teremtő Isten maga mint a

szépség forrása van jelen, akinek kizárólagos joga önmagát tetszésének megfelelően kinyilvánítani.⁴ Ebből következik, hogy a liturgiát Isten mindent felülmúló szépsége hatja át, amelyben övéit részesíti az egyház közössége által. A helyesen végzett istentisztelet azért szép, mert a szépség veritatis splendor, avagy az „igazság ragyogása”.⁵ „Éppen ezért a szépség nem dekoratív eleme a liturgikus cselekménynek; hanem inkább alkotó eleme, mint magának Istennek és az Ő kinyilatkoztatásának sajátossága.”⁶

fény: Richard Weil

Ezek szerint a liturgia a hit igazságának kinyilvánítása, a hely pedig, ahol mindez történik, a templom, különösképpen pedig a templom szentélye, ahol az eucharisztia misztériumát ünneplik. XVI. Benedek pápa 2007-ben kiadott apostoli buzdítása még Ratzinger bíborosként írt könyvének, a Liturgia szellemének szemléletét tükrözi, amelyben külön fejezet szól az építészeletről, és további kettő a templom tájolásáról. A későbbi egyházfő szépségre vonatkozó szemléletes leírása szerint az egyházi művészetnek mint kép- és formateremtő erőnek elsősorban a „megváltás ikonját” kell felmutatnia. Ratzinger kifejti, hogy a keleti keresztényekhez hasonlóan a képtisztelet alapelveit a katolikus egyháznak is mértékadónak kell tekintenie.⁷ Meg kell például szívlelni a liturgikus kép, vagyis az ábrázoló művészet jelentőségét, amely – a biblia pauperum szerepén túl – arra hivatott, hogy az időn túli szépség szemlélésére készítessen. A kép mint a vallásos áhítat eszköze (nem tárgya) megjeleníti a megváltás és a szent életű emberek történetét, hogy általuk beavasson a bölcsesség és a szeretet titkaiba.⁸ Jézus Krisztus ábrázolására e képek közt úgy kell tekinteni mint az isteni szépség közvetett megnyilvánulására, amelyben a láthatatlan Isten vált láthatóvá (Kol 1,15).⁹ Ezért „a teljes képnélküliség az Isten emberré válásában való hittel összeegyeztethetetlen. (...) A szépnek azok a képei, amelyekben a láthatatlan Isten válik láthatóvá, a keresztény kultuszhoz tartoznak.”¹⁰ A templomnak lényeges feladata tehát, hogy befogadja a vallásos

LE CORBUSIER és JOSÉ OUBRIÈRE:
Szent Péter-templom,
Firminy (1971–2006)

ANDREAS MECK:
Szent Miklós-
plébániatemplom,
Neuried (2002–2008)

fény: Michael Heinrich és Florian Holzher

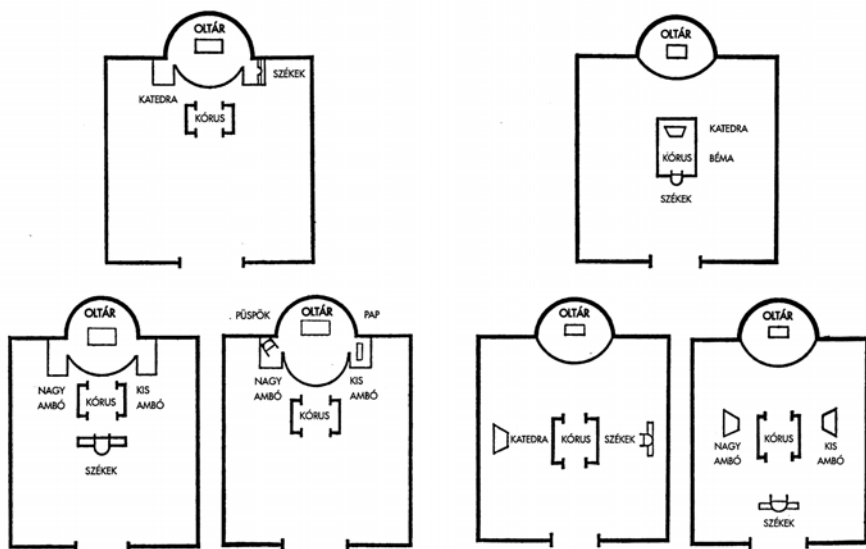
Akkor jár el helyesen, ha a kifejezéssel és formával nem is törődik nagyon, hanem a dolog lényegében rejlő igazságba igyekszik a legmélyebben behatolni.¹³ Ilyenkor megláthatja, hogy a mű hogyan bontakozik ki rétegről rétegre önmagából. Szenttanúja lehet, hogy a rejtező igazság miként találja meg magának a legmegfelelőbb utat, hogy kifejezzék. Ez egyfajta őszinteséget, természetességet is jelent. A templom tehát nem a hozzá kapcsolt asszociációktól, hanem lényegétől: a liturgiától szép. Ha pedig a szépség forrása a dolgok lényegében van, felismeréséhez intuícióra van szükség. Utóbbi pedig definíció szerint a megismerésnek olyan formája, amelyet a priori ismeretekre építettünk.¹⁴

JOHN PAWSON: kultuszhoz tartozó figuratív művészetet, ami a leghatékonyabban akkor valósulhat meg, ha a templomot már az elejétől, a képzőművészekkel együttműködve ebben a szellemben tervezik.

Az egyházi tanítás értelmében a szakrális művészetnek és a liturgikus térnek – mivel a transzcendenciába vetett hit törvényeinek vannak alávetve – megvannak a maga kötöttségei, ami az alkotótól „sokkal inkább az Egyházon belül formálódott, és a »mi«-re nyitott szubjektumot tétel felé.”¹¹ Ugyanakkor a legmélyebb, legigazibb gondolatot megjelenítő műalkotás nem pusztán ettől szép, hiszen a szépséget semmiféle doktrínából nem lehet levezetni. Amint azt Szent Ágoston írja, a szépség lelke az igazság, tehát a belsővé tett tökéletes áttetszőség. Az igazság nem jelentheti egy tantétel pusztá helyességét, mert akkor hiányozna belőle az életrevalóság, a teljesség és az értelem átható ereje.¹²

A liturgikus műalkotás szépségét nem elég ésszel felfogni, sem pedig pusztán érzékeinkkel élvezni. Mindezt Romano Guardini, a 20. századi liturgikus megújulás jelentős teológusa alig felülmúlható tömörséggel foglalta össze. Szerinte az alkotónak „a mű lelkét kell megfognia.

LOUIS BOUYER: Javasolt alaprajzi sémák kortárs templomokhoz

Aktuális vita: „az Úr vagy a nép felé?”

Általában úgy tartják, hogy a II. Vatikáni Zsinat liturgikus konstitúciója, a Sacrosanctum Concilium legnagyobb vívmánya a nép felé fordul (versus populum), másként a „szembemiséző” oltár bevezetése.¹⁵ Konferenciák és kiállítások megnyitóbeszédjei is gyakorta visszahangozzák e téveszmét,¹⁶ pedig a konstitúció ki sem tér a templom szentélyének vagy oltárának kötelező kialakítására. A zsinat liturgikus alapvetése nem bocsátkozik részletekbe, és jóval megengedőbb, mint elsőre gondolnánk. Megveti a reform alapjait, de nem határozza meg, hogy hogyan vigyék azt végbe. Egyesek mégis odáig mennek, hogy az oltár, az ambó, a tabernákulum, sőt még a keresztelomedence új helyét is a konstitúcióra vezetik vissza, holott ez ellentétes lenne a zsinati atyák szándékával, akik a templomról csak egyetlen szerény bekezdésben rendelkeztek:

„A templomok építésénél ügyelni kell arra, hogy alkalmasak legyenek a liturgikus cselekményekre, s tegyék lehetővé a hívek tevékeny részvételét.”¹⁷

A bekezdés egyfelől a liturgikus funkció elsőbbségét hangsúlyozza (minden egyéb szempont másodlagos, melyek taglalására nem kerül sor), másfelől a hívek tevékeny részvételének (participatio

actuosa) jelentőségét emeli ki. A konstitúció számos egyéb pontban is előírja, hogy a papság és a hívek se a liturgiában, se a plébánia életében ne határolódjanak el egymástól: Isten népét, amelynek a klérus is része, ne osszák meg belső határvonalakkal, noha az istentiszteletben érvényesülhet egyfajta funkcionális rend, melyben a tagok egyazon misztikus test részét alkotják. Egy organikusan felépített enteriőr jobban tükrözi a keresztény közösség összetettségét, amit egy homogén, túlegyszerűsített tér kevésbé képes kifejezni.¹⁸

A konstitúcióban találunk utalást arra, hogy a templom oltára szimbolikusan az utolsó vacsora asztalát jeleníti meg.¹⁹ A zsinat általános elvárása az

egyház gyülekezetétől, hogy „a hívek ne csak mint kívül-állók vagy mint néma szemlélők legyenek jelen a hitnek ezen misztériumán, hanem azt a szertartásokon és imádságokon keresztül jól megértve, a szent cselekményben tudatosan, áhítattal és tevékenyen vegyenek részt; tanuljanak Isten igéjéből, merítsenek erőt az Úr testének terített asztaláról”.²⁰ A közös részesezés a terített asztal lakomájából a 20. század nagy egyházi reformjának jelképe lett, azonban továbbra sem írták elő, hogy a misét a hagyománytól eltérően, a nép felé fordulva vagy az asztal körül kell celebrálni. A zsinat a liturgia lényegét a „fölséges Isten imádságában” (devotio) – és nem a lakomában (cena) – határozta meg.²¹ Az imádat gesztusát az Úr felé fordulás hagyománya őrizte meg, amely gyakran összekapcsolódott a templom keleti tájolásával vagy irányított-hosszházás kialakításával.²² A Sacrosanctum Concilium az „idők mostohasága miatt elveszett” hagyomány felelevenítésére, a „haszontalan járulékok” elvetésére buzdít a magasabb egység, közvetlenség és érthetőség kedvéért,²³ ezért újragondolandók a keletelés és az irányított térszervezés lehetőségei is.

Bár a liturgikus konstitúció nem kötelez sem a nép felé forduló (versus populum) misére, sem a szoborszerűen körbejárható oltárra a szentélyben, mégis ma ez felel meg az általános gyakorlatnak. Ennek oka részben, hogy a liturgikus konstitúció elfogadása²⁴ után hosszú még azon intézkedések sora, melyek a zsinat irányelveit megpróbálták a mindennapi gyakorlat nyelvére lefordítani. Az első kézzelfogható utasítás egy 1964. szeptember 24-én kiadott Inter Oecumenici kezdetű

instrukció volt. Ez már nyíltan szólt arról, hogy a templomtérnek egy „állandó és felszentelt oltárra” kell irányulnia, amelynek akár az új, akár a már meglévő templomokban bizonyos távolságra kell állnia a szentélyt záró faltól, hogy kényelmesen el lehessen haladni mögötte, és így lehetővé váljon a nép felé bemutatott mise.²⁵ A szövegben szereplő „lehessen” (posse) azonban itt arra utal, hogy csak egy elvi lehetőségről vagy ajánlatról van szó, ami nem kényszerít az efféle oltárok kialakítására.

Az intézkedés azért sem jelentett újdonságot, mivel az általa javasolt modell épp a római bazilikák jellemző szentélymegoldására hasonlított. A szabadon álló ókori oltárokat baldachin fedte, és az apszist rendszerint a püspök trónusa zárta. Így volt ez Szent Péter mártíriumában is, ahol a nyugati szentély oltárához járuló pap mise közben a gyülekezet felé tekintett.²⁶ A VI. Pál vezette első vatikáni koncelebrált liturgia televíziós közvetítése a régiség erejénél fogva sokakat meg is győzött a versus populum általános helyességéről. Egy időre azonban szemet hunytak afelett, hogy a Szent Péter-székesegyház különleges tájolása, titulusa és funkciója nem vethető össze átlagos, keleti szentélyű és eredetileg nem körbejárható oltárral rendelkező templomokkal, melyeknek utóbb e vatikáni mintára durva beavatkozások áldozatául kellett esniük.²⁷

A konstitúciót a továbbiakban az 1969 áprilisában kiadott Római Misekönyv Általános Rendelkezései (Institutio) aktualizálták volna, de VI. Pál új misekönyvét a római kúria tiltakozása fogadta. A tiltakozók XII. Pius Mediator Dei enciklikájára (1947) hivatkoztak, élesen bírálva azt a felfogást, amely szerint a szentmise áldozata nem több egy testvéri lakománál.²⁸ Ha nem is csupán e levél hatására, de a misekönyvet a pápa ezután alaposan átdolgoztatta, és 1970-ben új, módosított kiadásban jelentette meg. A templomtér kialakítására vonatkozóan a korábbi változathoz képest három-négy eltérés

PETER ZUMTHOR:
Szent Benedek-
kápolna, Sumvitg
(1989)

foto: Jászay Gergely

**JAN OLAV
JENSEN** és **BØRRE
SKODVIN**: Ciszterci
kolostor, Tautra
(2003–2006)

mutakozott: két ambó helyett például már csak egyről olvashatunk – a liturgikus hagyomány szempontjából nem túl szerencsés csere²⁹ –, és döntés született a mise és az Úr vacsorájának pontosabb meghatározásáról is, amely már nemcsak mint az „Úr emlékezetének ünnepe”, hanem mint olyan eucharisztikus áldozat szerepel, melyben Jézus Krisztus lényegi módon és maradandóan jelen van.

A mise alkalmas irányának meghatározásához további támpontokat ad a Római Misekönyv az Orate fratres, a Pax Domini, az Ecce Agnus Dei és a záró imák bevezetésénél. Még a Misekönyv 2002-es új kiadásában is így szólnak a rubrikák: „a pap a nép felé fordulva mondja”; vagy az átváltoztatás szertartásánál: „a pap az oltár felé fordulva mondja”. Ezek a celebráns testtartásának változó irányára utalnak, amely mindig arra fordul, ahol az imában, könyörgésben vagy áldásban megszólított isteni személy vagy hívő gyülekezet van.³⁰ A misekönyv még ma, a II. Vatikáni Zsinat után több mint hatvan év elteltével is megkülönbözteti a két versust – ahol nem tekintenek az Úrra, legalább lélekben felszólítja erre a papot a kellő pillanatban.

Szorosan kapcsolódik ehhez egy, az Istentiszteleti és Szentségi Fegyelmi Kongregáció (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum) által 2000. szeptember 25-én közreadott responsum, amely elutasítja a Római Misekönyv rendtartása egyik cikkelyének³¹ azt az értelmezését, hogy a „nép felé forduló” oltárokat építeni mindenütt „kötelező, ahol csak lehetséges”. Az Institutio első kiadása szerint ilyen oltárokat építeni csak ott „kívánatos, ahol lehetséges” (quod expedit ubi possibile sit). A 2002-es kiadás itt az ubi (ahol) helyett már ubicumquét (bárhon, ahol csak) írt, amellyel tartalmilag szigorította a cikkelyt. Az első változat még azt jelentette: nép felé forduló oltárokat csak ott célszerű építeni, ahol nem ütközik különösebb akadályokba.³² A responsum miatt

azonban még a szigorított változatot sem lehet úgy értelmezni, hogy a szabályzat előírja a népoltár használatát.³³

Mindezekből világosan kitűnik, hogy sem a liturgikus konstitúció, sem az annak aktualizálására kiadott instrukciók nem köteleznek a versus populumra. Hogyan válhatott mégis e gyakorlat mára szinte egyeduralkodóvá? Egyesek Giacomo Lercaro bíborosnak, a II. Vatikáni Zsinat elnökének a püspökkari konferenciához írott levelében találják – alaptalanul – az új norma bizonyítékát.³⁴ A levél szentélyre vonatkozó részlete így szól.

„Ahhoz, hogy a liturgia valódi és átélten legyen, nem elkerülhetetlenül szükséges, hogy az oltár a »nép felé« legyen fordítva. A szentmisében az ige liturgiájának egészét a papi székéből, az ambótlól vagy a felolvasóállványtól végzi a celebráns, vagyis szembefordul a néppel. Ami az áldozati liturgiát illeti, hangszóró berendezések kellőképpen lehetővé teszik a részvételt.”³⁵

Lercaro e sorokkal csak annyit kívánt elérni, hogy a templomi felolvasások értetően hangozzanak el, egyetértésben a középkorban kialakult renddel, ahol az égi szózat a templom tagolásától függően a szentély pereméről vagy a kórusrekesztő magaslattól (lettner vagy jubé) szólalt meg.³⁶ A bíboros utasítása a zsinati alapelveknek megfelelően nem is szándékozott feledtetni ezt, inkább az oltárnál végzett felolvasás akkori gyakorlatára kínált alternatívát. A szentírás-magyarázó beszédek (homíliák) a néphez szóltak a reformot megelőzően is, amihez jobb híján rendelkezésre állt a templomhajóban elhelyezett szószék. A zsinat elnöke még a felolvasások helyét sem kötötte meg, nem zárta ki az állványok használatát, így a szentlecke (lectio) és az evangéliumi passzus elvileg különböző helyekről is elhangozhatna. Az 1969-es Római Misekönyvben még fellelhető két ambó a felolvasások liturgikus rendjét ma is differenciáltabbá és érthetőbbé tehetné.³⁷

A keleti kereszténységben a celebráns ikonosztázzal vagy függőnyel takart helyen készül fel az áldozat bemutatására. Ami a mise kánonját, az áldozat bemutatásának módját illeti, a látványnak és a láthatóságnak nyugaton sincs jelentős szerepe – nem úgy, mint az érthetőségnek a felolvasások alatt³⁸ –, mert az Isten felé fordulás gesztusa a pap és a hívek részéről fontosabb, mint a vizuális kontaktus. Az istentisztelet tehát még ma is végezhető a szakrális irányok betartásával és a templom jelképét, a liturgikus hagyományok szerint, húsvét misztériumában kiteljesítve.

A rövid tanulmányunk keretében vizsgált egyházi dokumentumokból az is következik, hogy templomainkban adott a lehetőség egy a jelenleg tapasztalhatónál sokszínűbb és mozgalmasabb összkép kialakítására mind az istentiszteletben, mind az utóbbinak építészeti formát adó templomtér alkotói megfogalmazásában. Erre hívta fel a figyelmet XVI. Benedek pápa Summorum Pontificum kezdetű motu proprio apostoli levele 2007. július 7-én.³⁹ Előttünk a feladat, hogy a liturgikus hagyomány gazdagsága korunkban is olyan templomépítészeti eredményezzen, amely tereinek arányosságát és műtárgyainak fényét az istentisztelet szépségéből, vagyis a „ragyogó igazság” áttetsző forrásából meríti.

Felhasznált irodalom

- Alácsi 2006 Alácsi, E. J.: *Conversi ad Dominum* oremus – Az Úr felé fordulva imádkozzunk! A szembe-misézés gyakorlati kritikája. In: Pánczél Hegedűs J. (ed.): *A jó harc*. Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról. Casa Editrice „La Magione” – Miles Christi, Poggibonsi/Budapest, 15–40.
- A. Sz. 2012 Anonim Szerző: *Mi a szépség? Szépség és kereszténység*: lateráni konferencia. Vasárnap vol. 22, no. 6, 2012. február 5. Hozzáférhető: <http://www.vasarnap.katolikhos.ro/6-szam-2012-februar-5/483-kitekint/1056-mi-a-szepseg.html> [utolsó belépés: 2016. november 27.]
- Benedek XVI. PP. 2009 XVI. Benedek PP: *Incontro con gli Artisti* beszéd, 2009. november 21.
- Benedek XVI. PP. 2010 XVI. Benedek PP: *A szépség végtelen forrása* – XVI. Benedek pápa beszéde a művészekhez (ford. Vertse Márta). Paeconia vol. 5, no. 1–2, 71–76.
- Bouyer 2000 Bouyer, L.: *Építészlet és liturgia* (ford. Füzes Ádám). Agapé, Szeged
- Bux 2011 Bux, N.: *Mélyülő hittel a szentmisén* (ford. a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Gyakorlati Teológia Tanszékének munkacsoportja). Kairosz Kiadó, Budapest, 11–180.
- Fernández-Cobián 2009 Fernández-Cobián, E. (ed.): *Arquitectura de lo sagrado. Memoria y proyecto*. Netbiblo, Ourense
- Földváry 2002 Földváry, M. I.: „Istenünk tornácaiban”. Az osztott templomter jelentőségéről. *Magyar Egyházzene* vol. 9, no. 2, 171–182.
- Földváry 2003 Földváry, M. I.: A kultikus tér szerveződése a kereszténységben. In: Barsi B.: „Belépek Isten Oltárához”. Bevezetés a templom misztériumába. Vágó Lajos Gábor, Sümeg, 105–169.
- Földváry 2006 Földváry, M. I.: A latin rítusú templomter kialakításának mai lehetőségei. In: Pánczél Hegedűs J. (ed.): *A jó harc*. Tanulmányok az ősi római rítusról és a katolikus szent hagyományról. Casa Editrice „La Magione” – Miles Christi, Poggibonsi/Budapest, 151–177.
- Guardini 1940 Guardini, R.: *A liturgia szelleme* (ford. a veszprémi növendékpapság Pázmányköre). Korda R.T., Budapest
- Heidegger 2006 Heidegger, M.: A műalkotás eredete (1935/36) (ford. Bacsó Béla). In uő: *Rejtekutak*. Osiris Kiadó, Budapest, 9–64.
- IOE Szent Ritus Kongregáció: *Inter Oecumenici* instrukció, 1964. szeptember 24.
- János Pál II. PP. 1999 II. János Pál PP: Levél a művészeknek, 1999. április 4.
- Kálmán 2008 Kálmán, P.: Az egyház szentélye. Gondolatok a II. Vatikáni Zsinat utáni templomépítészetről. Utóirat vol. 8, no. 46, 52–56.
- Lang 2006 Lang, U.M.: Az Úr felé fordulva. A liturgikus ima-irány. *Ecclesia*, Budapest
- Lercaro 1966 Lercaro, G.: *L'heureux développement* (1965. június 30). *Notitiae* vol. 2, 160.
- MD XII. Pius PP: *Mediator Dei* enciklika, 1947. november 20.
- ODEA Istenisztelet és Szentségi Fegyelmi Kongregáció: *Ordo Dedicacionis Ecclesiae et Altaris*, 1977. május 29.
- Pál VI. PP. 1965 VI. Pál PP: *Messaggio agli Artisti* üzenet, 1965. december 8.
- Ratzinger 2002 Ratzinger, J.: *A liturgia szelleme*. Szent István Társulat, Budapest
- RMÁR A Római Miskönyv Általános Rendelkezései
- SC II. Vatikáni Zsinat: *Sacrosanctum Concilium* konstitúció a szent liturgiáról
- SCa XVI. Benedek PP: *Sacramentum Caritatis* apostoli buzdítás, 2007. február 22.
- Stein 2009 Stein, E.: Husserl fenomenológiája és Aquinói Szent Tamás filozófiája. Egy összehasonlító kísérlet (1929). In: Szalay M. és Sárkány P. (eds.): *Mi a fenomenológia? Szöveggyűjtemény a realista fenomenológiához*. Jel Könyvkiadó, Budapest, 7–35.
- Uzspenszkij 2003 Uzspenszkij, L.: *Az ikon teológiája az ortodox egyházban* (ford. Kriza Ágnes). Kairosz – Paulus Hungarus, Budapest
- Wesselényi-Garay 2010 Wesselényi-Garay, A. (ed.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet / Model of the Universe*. Contemporary Hungarian Church Architecture (2. bővített kiadás), MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ, Debrecen
- Wiltgen é.n. Wiltgen, R.M.: *A Rajna a Tiberisbe ömlött*. A Második Vatikáni Zsinat története (ford. Paulik Péter). Szent István Társulat, Budapest

Jegyzet

- Pál VI. PP. 1965, ford. Vertse Márta.
- Benedek XVI. PP. 2009, magyarul megjelent: Benedek XVI. PP. 2010. Vö. SC 122, és ODEA II,3.
- Hasonló hangzottak el a Pápai Lateráni Egyetemen 2012. január 14-én, *A szépség útján az új evangelizáció felé* címmel rendezett konferencián, Id. A. Sz. 2012.
- Bux 2011, 35–41., vö. SCa 41.
- „A szépség az igazság ragyogása.” Vö. Szent Ágoston: *Sermo* 1,7, 11,10, 22,7, 29,76. Heidegger 2006, 43. hasonlóan fogalmaz: „A szépség annak módja, ahogy az igazság el-nem-rejtettséggént létezik.” Uo. 64.: „A megjelenés, mint az igazságnak a műben és műként való léte: a szépség.” A Bose-monostor II. Vatikáni Zsinatra emlékező XI. Nemzetközi Liturgikus Konferenciája kiemelten foglalkozott a liturgia szépségével, Id. Cassingena –Trévedy, F.: „Nobile bellezza: per un'estetica liturgica”, XI. Convegno Liturgico Internazionale: Il Concilio Vaticano II. Liturgia, architettura, arte. Monastero di Bose, 2013. május 30. – június 1.
- „A szépség és a liturgia”, in: SCa 35.
- Ratzinger 2002, 120., vö. RMÁR 318.
- Ld. 2Kor 3,18, ill. SC 125. Vö. János Pál II. PP. 1999, idézi Fernández-Cobián 2009, 29–30. A szent kép keleti, de a nyugati hitéletre is jótékony hatású spirituális értelmezését ld. Uzspenszkij 2003, 100–129, különösen 122.
- Vö. Bux 2011, 64–68.
- Ratzinger 2002, 118.
- Uo. 120.
- Guardini 1940, 84–87.
- Uo. 90. Vö. Herwegen Ildefons: *Das Kunstprinzip der Liturgie*. Paderborn 1916, 18., idézi Guardini 1940, 92. Vö. még SC 124.
- Stein 2009, 24–35., különösen 34.
- Ld. Alácsi 2006, 17–25. Példa erre Fernández-Cobián 2009, 72–91. Ennek gyakorlati okára világít rá találóan, ha nem is kielégítően Wesselényi-Garay 2010, 48.
- Kálmán 2008, vö. Fernández-Cobián 2009, 32–33.
- SC 123, 3. bek.
- Uo. 26, vö. 1Kor 11,3, 12,12–30. Ef 2,11–22. Kol 1,18.
- Az utalás tartalma explicit formában semmilyen hivatalos dokumentumban nem szerepel, mert szövegszerűen ellentmondana XII. Pius enciklikájának, Id. MD 114.
- SC 48.
- Az imádás mellett a hívő gyülekezet tanítása játszik jelentős szerepet, Id. SC 33.
- Vö. Bux 2011, 35–41., és Ratzinger 2002, 67–76., különösen 64.; valamint Bouyer 2000, 38.
- Az idézetek forrása: SC 50.
- Wiltgen é.n., 36–42. és 136–140., vö. Bux 2011b, 231.
- IOE-t idézi Bouyer 2000, 69., és Bux 2011, 29.
- Bouyer 2000, 30–41 szerint az imádat perceiben vele együtt a nép is keletre fordult, és nem a szentélyben zajló előkészület menetét tartotta szemmel, vö. Földváry 2003, 134–135. Lang 2006, 65–67. azonban kifejti, hogy a vatikáni bazilika alaprajzát elsődlegesen mártírium funkciója határozta meg, ezért itt vitatható, hogy az imádság ténylegesen keletre irányult-e. Otto Nußbaum kételkedik benne, hogy a mise kánonja alatt a gyülekezet egy része háttal fordított volna a nyugati oltárnak. Erre nem is volt szükség, ha az eseményeket a mellékhajókból, oldalról követte, ld. Lang 2006, 70. A tengelyes-irányított szerkesztővel fenntartása mellett a liturgikus naptár szerint is változhatott a hívek elhelyezkedése a templomterben, nem véletlen, hogy a 16. század előtt semmiféle dokumentum nem foglalkozik intenzíven a nép felé fordulás kérdésével. A Caeremoniale Episcoporumból és a Pontificale Romanum főoltár szentelésére vonatkozó utasításaiból kiderül, hogy a megkerülhető oltár és a nép felé történő miszés lehetősége nem jelent liturgiátörténeti újdonságot, vö. Bouyer 2000, 69–70., és Ratzinger 2002, 71–72. A versus populuma elsődlegesen a Ritus Servandus (Missale Romanum) szolgál magyarázattal.
- Földváry 2002, 178. (41. lábjegyzet), és Ratzinger 2002, 62–64., 69., valamint Bux 2011, 31. Vö. Zsolt 102/103,12.
- MD 62 és 114.
- Vö. Bouyer 2000, 75–76., vagy Földváry 2006, 167–169.
- Bux 2011, 30.
- RMÁR 299, vö. ODEA IV,8.
- Ilyen akadályt jelenthet a meglévő templomok falhoz csatlakozó oltárának elbontásával járó költség vagy a műemléktemplomok szentélyének átalakításával járó felbecsülhetetlen kár, ld. RMÁR 303. Durva beavatkozás áldozata lett Santiago de Compostela főtemploma, amelynek fogadtatásáról ld. Fernández-Cobián 2009, 98. és köv. Hazánkban a pécsi székesegyház fából készült új népoltára az itt eleve szembeimisészős régi baldachinos oltár alatt még ennél is ésszerűtlenebb.
- Bux 2011, 79., vö. Joseph Ratzinger bíboros Lang 2006-hoz írt előszavával, uo. 7–10.
- Például Ignacio Vicens Hualde, ld. Fernández-Cobián 2009, 97.
- Lercaro 1966-t idézi Bux 2011, 29–30.
- Vö. Földváry 2002, 179, és Földváry 2003, 154–155.
- Vö. Földváry 2006, 167–169., vagy Bouyer 2000, 70.
- Megerősíti ezt a reformteológia gyakran idézett, Szent Páltól származó passzusa is: „a hit hallásból fakad” (Róm 10,17).
- A ma már emeritus pápa 2007. július 7-én promulgált apostoli levelében kezeskedett arról, hogy amennyiben az a hívek lelki fejlődését szolgálja, püspöki kérés nélkül engedessék meg a II. Vatikáni Zsinat előtti római miskönyv használata, s ezzel a régi rítus végzése mindenütt, ahol arra igény merül fel. A pápa ezzel kinyilvánította, hogy a római rítus mindkét (rég és új, rendkívüli és rendes) formájának akár egyazon templomban is meg kell férnie egymással, ugyanakkor nem részletezte ennek mikéntjét, s ezzel megoldandó feladatot hagyott az utókorra.